

Marcin Pogonowski

Podmioty uprawnione i zobowiązane z zachowku

Wprowadzenie

Polskie prawo spadkowe reguluje przypadki dokonywania rozrządzeń na wypadek śmierci oraz tryb dziedziczenia ustawowego. W przypadku dziedziczenia testamentowego istotną rolę w ochronie bliskich testatora odgrywa instytucja zachowku.

Celem zachowku jest ochrona interesów majątkowych najbliższych członków rodziny testatora (spadkodawcy) wymienionych w art. 991 § 1 k.c. przez zapewnienie im niezależnie od woli spadkodawcy, a nawet wbrew jego woli, roszczenia pieniężnego (zachówek) odpowiadającego określönemu w powołanym przepisie ułamkowi wartości udziału w spadku, który przypadłby im przy dziedziczeniu ustawowym.

Instytucja zachowku jest odpowiedzią ustawodawcy na gruncie prawa cywilnego (spadkowego) na właściwe wyważenie ochrony dwóch wartości uznanych w Konstytucji i aktach prawa międzynarodowego za podstawę ustroju społecznego – właściwego funkcjonowania społeczeństwa i poczucia słuszności w stosunkach rodzinnych na wypadek dokonywania przez uprawnione rozrządzeń testamentowych.

Ochrona prawa własności przejawia się w systemie prawa cywilnego pod różnymi postaciami¹. W przypadku testowania mamy do czynienia

¹ Por.: M. Niedośpał, *Swoboda testowania*, Bielsko-Biała 2003, s. 84 i nast.; S. Jarosz-Zukowska, *Konstytucyjna zasada ochrony własności*, Kraków 2003; I. Na-

przede wszystkim z poszanowaniem swobody testowania – swobody rozrządzenia majątkiem przez uprawnionego na wypadek śmierci.

Z drugiej strony ustrojodawca dostrzega także konieczność udzielenia ochrony innym wartościom, wśród których naczelne miejsce przewidziano dla ochrony rodziny. Z tego punktu widzenia zachowek jest także odpowiedzią ustawodawcy na założenia funkcjonowania rodziny i jej ochrony na wypadek dokonywania rozrządzeń testamentowych. Przejawia się to przez – będące istotą ekonomiczną zachowku – uposażenie, zapomogę finansową, alimentację, zapewnienie podstaw bytu rodziny na wypadek śmierci jej członka, w sytuacji gdy majątek masy spadkowej był tworzony przez całą rodzinę, zaś uprawniony do dysponowania majątkiem zdecydował o jego przeznaczeniu na rzecz innych podmiotów.

Uprawnieni z tytułu zachowku

Uprawnienie do zachowku wywodzone jest z bliskiej więzi rodzinnej między spadkodawcą a uprawnionymi². Krąg uprawnionych do zachowku określa art. 991 § 1 k.c. Są nimi: zstępni, małżonek oraz rodzice spadkodawcy. Nie wszyscy więc spadkobiercy ustawowi wymienieni w art. 931 i nast. k.c. są uprawnieni do zachowku³. Przepis ten zastrzega uprawnienie do zachowku wymienionym wyżej podmiotom, „którzy byliby powołani do spadku z ustawy”. Są to osoby, którym ustawa zapewnia określone korzyści z majątku spadkowego, zwane zachowkiem, niezależnie od woli spadkodawcy oraz niezależnie od tego, czy zostały one powołane do dziedziczenia po nim, czy też nie⁴. Mówiąc o podmiotach uprawnionych, należy zwrócić uwagę na to, że przepisy o dziedziczeniu ustawowym przewidują kolejność powołania do spadku⁵. Jako pierwsze

-kielska, *Prawo do własności w świetle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Gdańsk 2002, s. 71 i nast. W pracy pominięto ważną społecznie i jurystycznie problematykę dziedziczenia gospodarstw rolnych, która zasługuje na odrębne omówienie.

² E. Skowrońska-Bocian, *Prawo spadkowe*, wyd. 3, Warszawa 2003, s. 153.

³ J. Kosiak, [w:] *System prawa cywilnego*, t. IV: *Prawo spadkowe*, red. J.S. Piątkowski, Warszawa 1986, s. 537.

⁴ Por. J. Pietrzykowski, *Zaoczne studium prawne, prawo spadkowe w praktyce*, Zeszyt 13-14, Warszawa 1961, s. 1 i nast.

⁵ Obecnie trwają prace nad ustawą zmieniającą kodeks cywilny. Projekt z dnia 19 lutego 2008 r. przewiduje zmianę zasad dziedziczenia ustawowego (art. 932 i nast.) poprzez

powołane są dzieci spadkodawcy oraz jego małżonek. To te podmioty przede wszystkim mają uprawnienie do zachowku, rodzice natomiast stają się uprawnionymi w przypadku braku zstępnych spadkodawcy⁶. Analizując głębiej uprawnienie zstępnych, należy zwrócić uwagę, że art. 934 k.c. normuje przejście uprawnienia do zachowku na dalszych zstępnych spadkodawcy w wypadku, gdy którekolwiek z jego dzieci nie dożyło otwarcia spadku.

Uprawnienie do zachowku nie przysługuje zstępny spadkodawcy⁷:

- niegodnym,
- wydziedziczonym,
- tym, którzy spadek odrzucili.

Przysługuje ono natomiast dalszym zstępny tych zstępnych⁸. W przypadku zrzeczenia się dziedziczenia przez zstępnego, jego zstępn są uprawnieni do zachowku, jeżeli w umowie o zrzeczenie się dziedziczenia postanowiono, że zrzeczenie to nie obejmuje zstępnych zrzekającego się⁹.

Uprawniony do zachowku może być uznany za niegodnego dziedziczenia w przypadku dopuszczenia się przeciwko spadkodawcy czynów wymienionych w art. 928 k.c., uprawniony do zachowku (art. 991 k.c.) nie musi być formalnie powołany do spadku (np. w postaci stwierdzenia nabycia spadku), wystarczy, że wchodzi w skład spadkobierców ustawowych, którzy mogą domagać się zachowku¹⁰.

włączenie do grona podmiotów uprawnionych do dziedziczenia ustawowego dziadków oraz pasierba spadkodawcy. Jak uzasadnia projektodawca, rozwiązania przewidziane w przedłożonym projekcie, odsuwające na dalszy plan dziedziczenie ustawowe gminy i Skarbu Państwa, zgodne są z oczekiwaniami wyrażonymi pod adresem ustawodawcy przez Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 31 stycznia 2001r., PIV/99 (OTK 2001, nr 1, poz. 5). Można tu powołać również wyrok TK z 5 września 2007r., PZ1/06, w którego uzasadnieniu znalazło się stwierdzenie, że „przejście własności osoby zmarłej na rzecz Skarbu Państwa lub innego podmiotu publicznego nie jest kategorycznie wykluczone, ale może ono wejść w grę dopiero wówczas, gdy nie jest możliwe ustalenie osób fizycznych, których następstwo prawne po zmarłym jest bardziej uzasadnione bliskością stosunku łączącego te osoby ze spadkodawcą”.

⁶ Zgodnie z art. 932 i nast. k.c.

⁷ Szerzej o tym w dziale następnym.

⁸ J. K o s i k, [w:] *System...*, s. 538.

⁹ Por. art. 1049 § 1 k.c.

¹⁰ Wyrok SN z dnia 30 stycznia 1998 r. w sprawie I CKN 448/97 (niepubl.).

Powyższe normatywne ujęcie kręgu osób uprawnionych do zachowku jeszcze nie objaśnia, jak jest ujęty stosunek zachowku do uprawnień w postaci powołania do spadku (z ustawy, z testamentu) bądź w postaci zapisu. Wstępne wyjaśnienie tego problemu mieści się w art. 991 § 2 k.c. Otóż przepis ten przyznaje uprawnionemu do zachowku roszczenie przeciwko spadkobiercy o zapłatę sumy pieniężnej potrzebnej do pokrycia zachowku albo do uzupełnienia go. Roszczenie owo przysługuje uprawnionemu jedynie wówczas, gdy nie otrzymał on należnego mu zachowku w innej postaci, mianowicie gdy nie został powołany do spadku ani nie został zapisobiercą, ani nie otrzymał od spadkodawcy darowizny. Na przykład, roszczenie o uzupełnienie zachowku współspadkobiercy może przysługiwać spadkobiercy powołanemu wprawdzie do spadku, jednak w takiej części, która jest mniejsza niż należny zachówek. Ogólnie biorąc, samo uprawnienie do zachowku, choć przysługuje ono jedynie osobie spośród pierwszych spadkobierców ustawowych, nie stwarza takiej sytuacji, w jakiej znajduje się spadkobierca. Zdanie to potwierdza treść art. 922 § 3 k.c., według którego do długów spadkowych należy m.in. „obowiązek zaspokojenia roszczeń o zachówek”. Można zatem powiedzieć, że ze stanowiska normatywnego spotykane nazywanie uprawnionego do zachowku „spadkobiercą koniecznym”¹¹ nie znajduje dostatecznego uzasadnienia¹².

Inny pogląd na powyższe zagadnienie przedstawia J. Pietrzykowski. Jego zdaniem nazwa „spadkobiercy konieczni” jest prawidłowa i są takie osoby, którym ustawa zapewnia określone korzyści z majątku spadkowego, zwane zachowkiem, niezależnie od woli spadkodawcy oraz powołania spadkobierców koniecznych do dziedziczenia po nim¹³. Pojęcie „spadkobiercy koniecznego” nie pokrywa się z pojęciem „spadkobiercy” jako następcy prawnego spadkodawcy. Zachodzą tutaj poważne różnice. Tylko niektórzy spośród spadkobierców ustawowych mogą być spadkobiercami koniecznymi. Otóż nie mogą być nimi rodzeństwo i zstępni

¹¹ Określenie to jest uważane za nieprawidłowe również przez E. Skowrońską-Bocian (*Komentarz do kodeksu cywilnego*. Księga czwarta – spadki, wyd. 5, Warszawa 2003, s. 161).

¹² J. Kosik, [w:] *System...*, s. 539.

¹³ J. Pietrzykowski, *Zaoczne...*, s. 1 i nast.

rodzeństwa. Kolejną różnicą jest, że spadkobierca konieczny może, lecz nie musi być spadkobiercą, czyli następcą prawnym spadkodawcy¹⁴.

Uprawnionymi do zachowku są przede wszystkim dzieci spadkodawcy, które przeżyły spadkodawcę i nie są traktowane tak, jakby nie żyły w chwili otwarcia spadku¹⁵. Chodzi tu zarówno o dzieci z małżeństwa, jak również o dzieci pozamałżeńskie uznane przez spadkodawcę oraz dzieci, co do których ojcostwo spadkodawcy zostały ustalone przez sąd, choćby po śmierci spadkodawcy. Zamiast dziecka zmarłego przed spadkodawcą względnie traktowanego jako wcześniej zmarłe albo dziecka wydziedziczonego wchodzi zstępnego tego dziecka, w częściach równych. Nie mają natomiast prawa do zachowku zstępnego dziecka, których rodzic w drodze umowy ze spadkodawcą zrzekł się prawa do dziedziczenia z ustawy w taki sposób, że zrzeczenie obejmuje również jego zstępnego (art. 1049 k.c.). Uprawnionymi do zachowku na równi z dziećmi spadkodawcy są osoby przez niego przysposobione. Jak wiadomo, polskie prawo rodzinne zna dwa rodzaje przysposobienia: pełne i niepełne. Przepis art. 936 k.c. określa skutki przysposobienia pełnego w dziedzinie prawa spadkowego. Przysposobiony dziedziczy po przysposabiającym i jego krewnych, tak jakby był dzieckiem przysposabiającego. Natomiast po przysposobionym dziedziczą przysposabiający i jego krewni. Istotą przysposobienia niepełnego jest ograniczenie jego skutków w zasadzie do stosunków między przysposabiającym a przysposobionym (por. art. 937 k.c.). Przysposobiony dziedziczy po przysposabiającym na równi z jego dziećmi. Prawo do dziedziczenia po przysposabiającym mają także zstępnego przysposobione. Natomiast rodzice przysposobionego nie dziedziczą po nim. Zamiast nich dziedziczą przysposabiający. Ustalone w przepisach art. 936 i 937 k.c. zasady należy odpowiednio stosować do przysługującego danej osobie prawa do zachowku¹⁶. Jest natomiast dyskusyjne i niewyjaśnione ostatecznie w orzecznictwie, czy prawa do zachowku po spad-

¹⁴ Na przykład w wypadku ustanowienia przez testatora wyłącznym spadkobiercą osoby trzeciej syn spadkodawcy nie będzie dziedziczył po nim, będzie jednak jego spadkobiercą koniecznym. W przypadku powołania do dziedziczenia z testamentu lub ustawy syn będzie równocześnie spadkobiercą i spadkobiercą koniecznym.

¹⁵ Przypomnieć należy, że zdarzeniami pociągającymi za sobą ten skutek są: niegodność (art. 928 k.c.), zrzeczenie się dziedziczenia (1049 k.c.), odrzucenie spadku w dziedziczeniu ustawowym (art. 1020 k.c.).

¹⁶ A. Szpunar, *Uwagi o prawie do zachowku*, Rejent 2002, nr 6, s. 18.

kodawcy, będącym równocześnie przysposabiającym, przysługują zstępnym przysposobionego. Twierdząco na tę wątpliwość odpowiada A. Stelmachowski¹⁷, przecząco J. Gwiazdomorski¹⁸.

Z uwzględnieniem wyjątków przytoczonych wyżej¹⁹, małżonek spadkodawcy jest jego spadkobiercą koniecznym zarówno w zbiegu ze zstępnymi, jak i rodzicami spadkodawcy. Do wymienionych już wyżej przypadków, gdy potencjalny spadkobierca konieczny ze względu na określone zdarzenia w konkretnych okolicznościach nie jest jednak spadkobiercą koniecznym, należy dodać następującą sytuację, specyficzną tylko dla małżonka. Zasadą jest, że małżonek dziedziczy z ustawy po spadkodawcy, jeżeli związek małżeński trwał do chwili śmierci spadkodawcy, tzn. iż do tej chwili małżeństwo nie zostało prawomocnie unieważnione lub rozwiązane przez rozwód oraz nie została orzeczona separacja. Jednak w myśl art. 940 k.c. małżonek jest wyłączony od dziedziczenia, jeżeli spadkodawca wystąpił o orzeczenie rozwodu lub separacji z jego winy, a żądanie to było uzasadnione. Wyłączenie od dziedziczenia następuje na mocy orzeczenia sądu. Owego wyłączenia może żądać każdy z pozostałych spadkobierców ustawowych powołanych do dziedziczenia w zbiegu z pozostałym przy życiu małżonkiem. Uprawnienie do wytoczenia odpowiedniego powództwa ograniczone jest podwójnym terminem. Wynosi on sześć miesięcy od dnia, w którym spadkobierca dowiedział się o otwarciu spadku, nie więcej niż jeden rok od otwarcia spadku. Jest to termin zawity prawa materialnego. Warto zwrócić uwagę, że termin półroczny upływa w różnym czasie dla każdego ze spadkobierców, natomiast termin roczny jednocześnie dla wszystkich. Przepis art. 940 k.c. ma zastosowanie²⁰ tylko wtedy, gdy spadkodawca zmarł w toku wszczętego przezeń procesu o rozwód albo o orzeczenie separacji. W takim przypadku proces nie może być zakończony wyrokiem, gdyż ulega umorzeniu wskutek śmierci spadkodawcy (art. 446 k.p.c.), a o wyłączeniu od dziedziczenia

¹⁷ A. Stelmachowski, *Przysposobienie w polskim prawie rodzinnym*, Warszawa 1957, s. 157.

¹⁸ J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe*, Warszawa 1959, s. 261 i 394. Zob. także E. Niezbecka, *Prawo spadkowe w zarysie*, Lublin 2000, s. 97 i nast.

¹⁹ Niegodność (art. 928 k.c.), zrzeczenie się dziedziczenia (1049 k.c.), odrzucenie spadku w dziedziczeniu ustawowym (art. 1020 k.c.), wydziedziczenie (art. 1008 k.c.).

²⁰ Por. orzeczenie SN z dnia 3 maja 1961 r., II CR 286/60 (OSP i KA 1962, nr 3, poz. 77).

sąd orzeka w odrębnym procesie, wszczętym na skutek powództwa współspadkobiercy²¹. Przy spełnieniu przesłanek przewidzianych w art. 940 k.c. małżonek nie byłby spadkobiercą koniecznym dlatego, że w braku testamentu nie dziedziczyłby z ustawy po spadkodawcy.

Rodzice spadkodawcy w zasadzie mogą być spadkobiercami koniecznymi (zatem uprawnionymi do zachowku) tylko wtedy, gdy spadkodawca nie pozostawił zstępnych²², chyba że na skutek niegodności (art. 928 k.c.), zrzeczenia się dziedziczenia (1049 k.c.), odrzucenia spadku w dziedziczeniu ustawowym (art. 1020 k.c.), wydziedziczenia (art. 1008 k.c.) wszyscy zstępni w braku testamentu nie dziedziczyliby po spadkodawcy z ustawy²³. Należy zauważyć, że w sytuacji, gdy spadkodawca został przysposobiony, owo uprawnienie przysługuje nie rodzicom, lecz przysposabiającemu²⁴.

Oddzielną kategorię podmiotów uprawnionych do zachowku stanowią spadkobiercy ustawowi, których spadkodawca wyłączył od dziedziczenia w drodze testamentu negatywnego (przepisy kodeksu cywilnego nie wykluczają takiej możliwości). Owo wyłączenie od dziedziczenia nie pozbawia takiego spadkobiercy prawa do zachowku²⁵.

Uprawnionymi do zachowku mogą być także w pewnych sytuacjach spadkobiercy dochodzący do dziedziczenia, jeżeli ich udział w spadku nie pokrywa należnego im zachowku. Przykładowo wskazać można sytuację, w której do dziedziczenia dochodzi zdolny do pracy małżonek spadkodawcy w zbiegu z jego rodzeństwem, a do substratu zachowku należy doliczyć znaczne darowizny²⁶.

Tak, jak to podkreślono we wstępie, Konstytucja udziela ochrony wartościom o doniosłej roli społeczno-gospodarczej, wśród których naczelnym miejscem przewidziano dla ochrony rodziny. Instytucja zachowku jest odpowiedzią ustawodawcy na założenia funkcjonowania rodziny i jej ochrony na wypadek dokonywania rozrządzeń testamentowych. Przeja-

²¹ J.S. Piątkowski, *Prawo spadkowe. Zarys wykładu*, wyd. 5, Warszawa 2002, s. 77.

²² Por. M. Pazdan, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, wyd. 3, t. II, Warszawa 2003, s. 862.

²³ J. Pietrzykowski, *Zaoczne...*, s. 4.

²⁴ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 538.

²⁵ Por.: uchwała SN z dnia 10 kwietnia 1975 r., III CZP 14/75 (OSNC 1976, nr 2, poz. 28).

²⁶ E. Skowrońska-Bocian, *Prawo spadkowe...*, s. 154.

wia się to przez – będące istotą ekonomiczną zachowku – uposażenie, zapomogę finansową, alimentację, zapewnienie podstaw bytu rodziny na wypadek śmierci jej członka, w sytuacji gdy majątek masy spadkowej był tworzony przez całą rodzinę (dzieci, małżonek, rodzice, dziadkowie), zaś uprawniony do dysponowania majątkiem zdecydował o jego przeznaczeniu na rzecz innych podmiotów. Dlatego wydaje się słuszne, by również dziadkowie spadkodawcy zostali włączeni do grona podmiotów uprawnionych do roszczenia o zachowek. W chwili obecnej trwają prace nad ustawą zmieniającą kodeks cywilny. Projekt z dnia 19 lutego 2008 r. przewiduje zmianę zasad dziedziczenia ustawowego (art. 932 i nast.) poprzez włączenie do grona podmiotów uprawnionych do dziedziczenia ustawowego dziadków. Mając na uwadze alimentacyjny charakter zachowku, powyższe prace nad zmianą kodeksu cywilnego powinny wnieść również poszerzenie grona podmiotów uprawnionych do roszczenia o zachowek o dziadków spadkodawcy.

Wyłączenia w uprawnieniach do zachowku

Polskie unormowanie prawa spadkowego w kodeksie cywilnym zastrzega wypadki, w których wyłącza się uprawnienie do zachowku. Otóż nie mają go spadkobiercy ustawowi pominięci w art. 991 § 1 k.c., tj. rodzeństwo oraz zstępni rodzeństwa spadkodawcy oraz spadkobiercy ustawowi wymienieni w art. 991 § 1 k.c., tylko wówczas, gdy zostali wyłączeni od dziedziczenia, a tym samym uważa się ich za nieżyjących w chwili otwarcia spadku.

Wyłączenie to dotyczy osób:

- uznanych przez sąd za niegodnych dziedziczenia (art. 928 k.c.),
- wydziedziczonych (art. 1008 k.c.),
- które odrzuciły spadek (art. 1020 k.c. z uwzględnieniem art. 1014 i 1022 k.c.),
- które zrzekły się dziedziczenia (art. 1049 k.c.),
- małżonka spadkodawcy, jeżeli spadkodawca wystąpił o orzeczenie rozwodu lub separacji z winy małżonka, a żądanie to było uzasadnione (art. 940 § 1 k.c.).

Jednak wyłączenie, o którym mowa, nie jest absolutne. Uprawnienie do zachowku nie przysługuje zstępnym spadkodawcy: niegodnym, wydziedziczonym oraz tym, którzy spadek odrzucili. Przysługuje ono

natomiast zstępnym tych zstępnych²⁷. Podobnie gdy w umowie o zrzeczenie się dziedziczenia, zawartej przez zstępnego, skutki umowy ograniczone zostały do osoby zrzekającego się, do dziedziczenia, zamiast zstępnego spadkodawcy, dochodzą jego dalsi zstępn²⁸. Im też przysługiwać będzie – w razie powołania do dziedziczenia w testamencie innej osoby – prawo do zachowku. Uwagi powyższe nie mają natomiast zastosowania do wspomnianej sytuacji, gdy zstępny spadkodawcy odrzucił spadek przypadający mu z mocy ustawy. W takim przypadku do dziedziczenia z ustawy dojdą dalsi zstępn²⁹ (art. 931 k.c.)²⁹.

Rodzice spadkodawcy będą uprawnionymi do zachowku jedynie w sytuacji, gdy spadkodawca nie pozostawił zstępn³⁰ i rodzice w zbiegu z małżonkiem lub w zbiegu z rodzeństwem lub samodzielnie doszliby do dziedziczenia na podstawie ustawy³⁰.

Przepisy kodeksu cywilnego nie wykluczają możliwości wyłączenia spadkobiercy ustawowego od dziedziczenia (testament negatywny), przy czym wyłączenie od dziedziczenia nie pozbawia takiego spadkobiercy prawa do zachowku.

Kodeks cywilny dopuszcza w zasadzie w szerokim stopniu swobodę testowania, a jej ograniczenia – wynikające bądź to z założeń ogólnych (art. 58 k.c.), bądź też z przepisów szczególnych (np. regulujących dziedziczenie gospodarstw rolnych oraz wkładów gruntowych w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych) – nie przekreślają takiego rozrządzenia, jakie znane było prawu poprzednio obowiązującemu (prawo spadkowe 1946 r.) pod postacią testamentu negatywnego.

Przejawem tak pojmowanej wolności testowania jest też przyjęta w kodeksie cywilnym instytucja wydziedziczenia (art. 1008 k.c.), która umożliwia spadkodawcy w określonych sytuacjach pozbawienie zstępn³¹, małżonka i rodziców zachowku (art. 991 § 2 k.c.). Tak unormowane wydziedziczenie jest daleko idące w skutkach, bo nie tylko odsuwa wymienione osoby od dziedziczenia, lecz pozbawia je również dobrodziejstwa wyrażającego się w możliwości dochodzenia stosownej wierzytelności pieniężnej (art. 991 § 2 k.c.).

²⁷ J. K o s i k, [w:] *System...*, s. 538.

²⁸ Por. art. 1049 § 1 k.c.

²⁹ E. S k o w r o Ń s k a - B o c i a n, *Prawo spadkowe...*, s. 154.

³⁰ Tamże, s. 154.

W granicach przyznanej spadkodawcy wolności testowania może on zatem w określonych warunkach nie tylko wyłączyć spadkobierców ustawowych od dziedziczenia, ale w przypadku wydziedziczenia również pozbawić ich zachowku³¹.

Zróżnicowanie uprawnień

Zachówek określany jest w oznaczonej kwocie pieniężnej. Wysokość tej kwoty zależy od wielu okoliczności, przede wszystkim od wielkości udziału spadkowego przypadającego uprawnionemu przy dziedziczeniu ustawowym. Art. 991 § 1 k.c. nie jest całkiem ścisły, właściwe znaczenie uzyskuje dopiero w zestawieniu z przepisem art. 992 k.c. Ponadto wysokość zachowku zależy od wysokości spadku oraz wartości podlegających doliczeniu darowizn³².

W prawie polskim status poszczególnych uprawnionych do zachowku jest zróżnicowany (por. art. 991 § 1 k.c.). Zasada jest prosta: uprawnionemu należy się połowa wartości udziału spadkowego, który przypadłby jemu przy dziedziczeniu ustawowym. Rozważmy najprostsze przykłady. Zachówek dziecka spadkodawcy wynosi 1/2 wartości spadku, gdy jest jedynym spadkobiercą ustawowym. Wynosi 1/4 wartości spadku, gdy spadkobiercą ustawowym jest także pozostały przy życiu małżonek (por. art. 931 § 1 k.c.). Zachówek wynosi 1/6 wartości spadku, jeżeli spadkobiercami są małżonek i dwoje dzieci spadkodawcy. W podobny sposób oblicza się prawo do zachowku innych spadkobierców³³.

Od ogólnej zasady przepis art. 991 § 1 k.c. przewiduje dwa ważne wyjątki. Zachówek wynosi dwie trzecie wartości udziału spadkowego w dwóch sytuacjach. Po pierwsze, jeżeli uprawniony jest trwale niezdolny do pracy. Po drugie, jeżeli zstępny uprawniony jest małoletni³⁴.

Należy zwrócić uwagę, że uprzywilejowanie uprawnionych, dla których zastrzeżono 2/3 wymienionego udziału, jest wyrazem tendencji

³¹ Uchwała SN z dnia 10 kwietnia 1975 r., III CZP 14/75 (OSNC 1976, nr 2, poz. 28).

³² J.S. Piątkowski, *Prawo spadkowe...*, wyd. 5, Warszawa 2002, s. 220.

³³ A. Szpunar, *Uwagi o prawie...*, s. 18.

³⁴ Tamże.

humanitarnej. Choć ustawa tego wyraźnie nie mówi, należy sądzić, że o zastosowaniu wskazanego współczynnika przy obliczaniu zachowku decyduje stan rzeczy istniejący w chwili otwarcia spadku; podwyższony z tego tytułu zachówek przysługuje zstępnemu, który w chwili otwarcia spadku był małoletni, choćby do czasu realizacji roszczenia osiągnął pełnoletniość, natomiast nie przysługuje uprawnionemu, który dopiero po otwarciu spadku stał się trwale niezdolny do pracy³⁵.

W art. 991 § 1 ustawodawca nie wskazuje, w jakiej chwili ma istnieć niezdolność do pracy lub małoletniość uprawnionego z tytułu zachowku. Biorąc jednak pod uwagę fakt, że roszczenie o zachówek powstaje w chwili otwarcia spadku, ta chwila powinna też decydować o wysokości zachowku – jedna druga czy dwie trzecie³⁶. Przyjęcie jakiegokolwiek innej chwili (orzekania o obowiązku zapłaty, wystąpienia z żądaniem zapłaty) stwarzałoby niebezpieczeństwo przypadkowości i dowolności³⁷. Ponadto bez wskazań ustawy w tym zakresie trudno byłoby dokonywać wyboru innego momentu niż chwila otwarcia spadku, która decyduje w zasadzie o kręgu podmiotów uprawnionych do zachowku³⁸.

Co do szczególnej sytuacji małoletniego wypowiedział się Sąd Najwyższy, przyjmując że nie ma podstaw do obniżenia zachowku należnego dziecku spadkodawcy w oparciu o art. 5 k.c., jeżeli zasądzenie pełnego zachowku nie spowoduje uszczuplenia bieżących dochodów strony pozwanej ani znacznego uszczuplenia wartości odziedziczzonego przez nią majątku³⁹.

Zobowiązani z tytułu zachowku

Istotą stosunku zobowiązaniowego według art. 353 k.c. jest to, że wierzyciel może żądać od dłużnika świadczenia, a dłużnik powinien

³⁵ J.S. Piątoński, *Prawo spadkowe...*, wyd. 5, Warszawa 2002, s. 220.

³⁶ Tak: L. Stecki, [w:] *Komentarz do kodeksu cywilnego*, t. II, red. J. Winiarz, Warszawa 1989, s. 870; J. Kosik, [w:] *System...*, s. 545; E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz...*, s. 164. Por. też orzeczenie SN z dnia 19 listopada 1948 r., Wa C 219/48 (PiP 1949, z. 11, s. 126).

³⁷ Tak J. Pietrzykowski, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, wyd. III, t. II, Warszawa 2003, s. 1909.

³⁸ E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz...*, s. 163.

³⁹ Wyrok SN z dnia 10 grudnia 1996 r., II CKN 20/96 (niepubl.).

świadczenie spełnić. W tym stosunku przy zachowku wierzycielem jest podmiot uprawniony do zachowku, dłużnikiem zaś podmioty, którym poświęcony jest niniejszy rozdział. Według NSA w Warszawie⁴⁰, sama możliwość żądania zachowku przez uprawnionego, wynikająca z art. 991 k.c., przesądza o długu. Dług jest odpowiednikiem wierzycelności, przy czym oba te pojęcia tworzą zobowiązanie w rozumieniu art. 353 § 1 k.c. Należy zwrócić uwagę, że z chwilą zapłaty zachowku zobowiązanie z tego tytułu wygasa. Tym samym wygasa dług spadkowy.

Odpowiedzialność spadkobiercy za zachówek

Nie ulega wątpliwości, że w art. 991 i nast. k.c. zachówek został pojęty i ujęty szeroko. Znajduje on zastosowanie w pełni również wówczas, gdy spadkodawca nie pozostawił żadnego testamentu. Ma on przeciwdziałać czy korygować nie tylko krzywdzące testamenty spadkodawcy, ale i dokonane za jego życia darowizny, nie mówiąc już o poniesionych przez niego kosztach wychowania i wykształcenia. Stąd objęcie przepisami o zachowku owych nieraz trudnych doliczeń i zaliczeń darowizn. Stąd też odpowiedzialność wobec uprawnionego do zachowku. Związane z nim roszczenia zwracają się nie tylko przeciw udziałowi spadkobiercy testamentowego, ale pośrednio również przeciwko zapisowi, poleceniu, które mogą być zmniejszone, by w razie potrzeby zaspokoić roszczenia z zachowku. Roszczenia te są wymierzone również przeciwko udziałowi spadkobiercy ustawowego oraz przeciwko korzyści wynikającej z darowizny w zakresie ustalonym w art. 1000 k.c. Tak więc adresatów odpowiedzialności jest niemało⁴¹. Jednak głównym dłużnikiem pozostaje spadkobierca (wynika to z art. 991 § 2 k.c.)⁴².

Według art. 991 § 2 k.c. do świadczenia zachowku uprawnionemu, który go nie otrzymał w określonej postaci od samego spadkodawcy, zobowiązany jest spadkobierca⁴³. Uprawniony ma roszczenie przeciw spadkobiercy o zapłatę sumy pieniężnej potrzebnej do pokrycia albo

⁴⁰ Wyrok NSA w Warszawie z dnia 18 listopada 1993 r. (niepubl.).

⁴¹ Por. A. Szpunar, *Uwagi o prawie...*, s. 22.

⁴² J. Kosik, [w:] *System...*, s. 554.

⁴³ Z reguły jest nim spadkobierca testamentowy, por. M. Paźdzan, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 862; A. Szpunar, *Uwagi o prawie...*, s. 22.

uzupełnienia zachowku. Można spotkać się ze zdaniem, że uprawnienie do zachowku jest wymierzone wyłącznie przeciwko spadkobiercy testamentowemu, że cała instytucja zachowku służy zapobieganiu bezpodstawnemu wydziedziczeniu lub pominięciu milczeniem uprawnionego do zachowku w pozostawionym przez spadkodawcę testamencie. Taki charakter zachowku w pewnym stopniu uzewnętrzniał się np. w sformułowaniu art.145 pr. spadk., według którego tzw. koniecznymi spadkobiercami spadkodawcy⁴⁴ były określone osoby, jeżeli w chwili otwarcia spadku dziedziczyłyby po nim przy braku testamentu⁴⁵.

Ogólnie rzecz biorąc, spadkobierca testamentowy lub ustawowy⁴⁶ odpowiada za zachówek według przepisów o odpowiedzialności za długi spadkowe (art. 1030 i nast. k.c.). Odpowiedzialność spadkobiercy kształtuje się różnie w zależności od tego, czy przyjął spadek wprost, czy też z dobrodziejstwem inwentarza⁴⁷. Stąd przy prostym przyjęciu spadku spadkobierca ponosi odpowiedzialność za zachówek bez ograniczenia. Spadkobierca natomiast, który przyjął spadek z dobrodziejstwem inwentarza, odpowiada z ograniczeniem. Jeśli jest kilku spadkobierców, do chwili działu spadku odpowiadają oni solidarnie wobec uprawnionego do zachowku. Od chwili zaś działu ponoszą oni odpowiedzialność za zachówek w stosunku do wielkości udziałów (art. 1034 k.c.)⁴⁸.

Warto dodać, jak zauważył to SN⁴⁹, że spadkobierca testamentowy pozwany o zachówek przez zstępnych żyjącego wydziedziczzonego zstępnego spadkodawcy nie może skutecznie w tym procesie kwestionować legitymacji czynnej powodów, opierających się na zarzucie, że wydziedziczenie ich wstępnego było bezpodstawne. Spadkobierca testamentowy, który ma interes prawny w takim ustaleniu, może w odrębnym

⁴⁴ Por. pogląd J. Pietrzykowskiego, omówiony szerzej w rozdziale II pracy – Uprawnieni z tytułu zachowku.

⁴⁵ J. K o s i k, [w:] *System...*, s. 553.

⁴⁶ Na przykład w wypadku testamentu negatywnego, mocą którego określona osoba została jedynie wyłączona od dziedziczenia ustawowego, nie zaś wydziedziczona.

⁴⁷ A. S z p u n a r, *Uwagi o prawie...*, s. 22.

⁴⁸ J. K o s i k, [w:] *System...*, s. 554.

⁴⁹ Spadkobierca testamentowy może bronić swych praw przed nieuzasadnionym uszczerpkieniem spadku żądaniem nadmiernego zachowku bądź to w drodze zarzutu w procesie z powództwa zstępnych wydziedziczzonego o zachówek, bądź też odrębnym powództwem o ustalenie.

procesie wytoczonym przeciw wydziedzicznemu zstępnemu spadkodawcy oraz przeciw zstępnym tego wydziedziczonego żądać ustalenia (art. 189 k.p.c.), że wydziedziczenie to było bezpodstawne; interes prawny może polegać na tym, że zachówek wydziedziczonego zstępnego wynosiłby połowę wartości jego udziału spadkowego, a zachówek jego zstępnych dwie trzecie wartości ich udziałów (art. 991 § 1 i art. 1011 k.c.)⁵⁰.

Zachówek jest uprzywilejowany w stosunku do zapisów i poleceń. Art. 1003 k.c. stwarza możliwość częściowego przerwzenia ciężarów związanych z zaspokojeniem przez spadkobiercę roszczenia z tytułu zachowku na zapisobierców i beneficjentów poleceń o charakterze majątkowym⁵¹. Spadkobierca obowiązany do zaspokojenia roszczenia o zachówek, jak również do wykonania zapisów lub poleceń przewidzianych w testamentie, może żądać stosunkowego zmniejszenia zapisów i poleceń. Jego „roszczenie”⁵² w tym względzie zwraca się przeciwko zapisobiercom lub osobom uprawnionym do żądania wykonania poleceń. W konsekwencji, praktycznie biorąc, osoby te, zwłaszcza zapisobiercy współodpowiadają (częściowe przerwzenie ciężarów) za zaspokojenie roszczenia o zachówek. Jednakże nie mógłby wystąpić przeciwko nim sam uprawniony do zachowku, jego bowiem roszczenie przysługuje mu przeciwko spadkobiercy (art. 991 § 2 k.c.) oraz w określonym wypadku przeciwko osobie obdarowanej przez spadkodawcę (art. 1000 k.c.)⁵³. Należy dodać, że zasada zmniejszania zapisów i poleceń w stosunku do ich wartości może być wyłączona przez spadkodawcę w testamencie. Spadkodawca może też wskazać inny sposób zmniejszania zapisów i poleceń (np. o określony ułamek)⁵⁴.

⁵⁰ Uchwała SN z dnia 22 kwietnia 1975 r., III CZP 15/75 (OSNC 1976, nr 3, poz. 38).

⁵¹ Por. M. P a z d a n, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 875.

⁵² Uprawnienie spadkobierców do żądania stosunkowego zmniejszenia zapisów i poleceń kodeks nazywa „roszczeniem” (por. art. 1007 § 1 k.c.). Na nieścisłość użycia tu tego terminu zwrócił uwagę J.S. P i ą t o w s k i (*Prawo spadkowe. Zarys wykładu*, Warszawa 1979, s. 272).

⁵³ J. K o s i k, [w:] *System...*, s. 563.

⁵⁴ M. P a z d a n, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 876; por. także: E. S k o w r o ń s k a - B o c i a n, *Prawo spadkowe...*, s. 161.

Wyrażenie „stosunkowe zmniejszenie zapisów i poleceń” (art. 1003 k.c.) wywołuje wątpliwości. Nie rozstrzyga ich w pełni postanowienie art. 1004 § 1 k.c., według którego zapisy i polecenia zmniejsza się „w stosunku do ich wartości”, jeżeli z treści testamentu nie wynika odmienna wola spadkodawcy. Z art. 1006 k.c. wynika, że zmniejszenie, o które tu chodzi, może polegać również, w razie niepodzielności przedmiotu zapisu, na zapłacie przez zapisobiercę (otrzymującego cały zapis) odpowiedniej sumy pieniężnej. Nadaje się do dyskusji pytanie, czy żądanie spadkobiercy, by zapisobierca uiścił taką sumę, pozostaje nadal zwykłym żądaniem o „stosunkowe zmniejszenie”, czy też przybiera już postać roszczenia⁵⁵.

Przy wykładni art. 157§ 1 pr. spadk. zauważono, że podanie sposobu obliczenia udziału, w jakim zapisobierca ma się „stosunkowo” przyczynić do poniesienia ciężaru wypłaty całego zachowku lub jego uzupełnienia, nie jest łatwe⁵⁶. Co innego znów może wynikać z uwag dotyczących przepisów art. 1003-1006 k.c. Wyrażono o nich opinię, że „sprawy o zmniejszenie zapisów i poleceń zdarzają się w praktyce zupełnie wyjątkowo i że wymienione wyżej przepisy nie nasunęły dotychczas trudności interpretacyjnych”⁵⁷. Według sformułowania J.S. Piątowskiego „zapis (lub polecenie) zmniejsza się o kwotę, która do obciążającej spadkobiercę sumy zachowku pozostaje w takim samym stosunku, w jakim ten zapis (lub polecenie) pozostaje do czystej wartości spadku”⁵⁸.

Według J. Gwiazdomorskiego⁵⁹ wchodzi w grę dwa sposoby obliczenia udziału, o którym mowa:

1. Należy zestawić ostateczną wartość, którą spadkobierca dostanie ze spadku, z wartością zapisu, tj. zestawić wartość spadku po potrąceniu wartości zapisu z wartością zapisu. Zestawienie to daje stosunek, w jakim spadkobierca i zapisobierca powinni zaspokoić roszczenie o zachówek;

2. Należy utworzyć ułamek następujący: Licznikiem jest wartość zapisu, mianownikiem zaś wartość spadku bez potrącenia zapisu. Mnożąc sumę zachowku przez ten ułamek otrzyma się udział zapisobiercy wymagany

⁵⁵ J. Kosik, [w:] *System ...*, s. 563.

⁵⁶ J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe...*, s. 418.

⁵⁷ J. Pietrzykowski, *Komentarz do Kodeksu cywilnego*, Warszawa 1972, t. III, s. 1920.

⁵⁸ J.S. Piątowski, *Prawo spadkowe...*, Warszawa 1979, s. 271.

⁵⁹ J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe...*, s. 283.

do zaspokojenia roszczenia o zachówek, tzn. kwotę, o jaką zapis ma ulec zmniejszeniu⁶⁰.

Uzupełnieniem treści art. 1003 i 1004 § 1 k.c. jest unormowanie zawarte w art. 1004 § 2 k.c., według którego zmniejszenie zapisu obciążonego dalszym zapisem lub poleceniem pociąga za sobą stosunkowe zmniejszenie dalszego zapisu lub polecenia. Z przepisu tego wynika, że ciężar zaspokojenia roszczenia o zachówek ponosi także dalszy zapisobierca oraz beneficjent dalszego polecenia⁶¹.

Jeżeli zmniejszeniu ulega zapis, którego przedmiot nie da się podzielić bez istotnej zmiany lub bez znacznego zmniejszenia wartości, zapisobierca może żądać całkowitego wykonania zapisu, uiszczając odpowiednią sumę pieniężną (art. 1006 k.c.). Przy ocenie znacznego zmniejszenia wartości uzasadnione wydaje się podejście elastyczne. Należy przy tym brać pod uwagę okoliczności konkretnego przypadku. Nie da się więc ustalić jakiejś sztywnej granicy, po której przekroczeniu należałoby uznać zmniejszenia wartości za znaczne⁶². Uprawnienie zapisobiercy do całkowitego wykonania zapisu z prawem do uiszczenia odpowiedniej sumy pieniężnej nie zależy zasadniczo od rozmiaru zmniejszenia zapisu⁶³. Należy nadmienić,

⁶⁰ Oto przykład. W testamentie swym spadkodawca S powołał do całego spadku osobę obcą A. Nadto ustanowił zapis dla osoby obcej C w wysokości 8000 zł. Swego zaś syna B testator pominął milczeniem. Wartość czystego spadku wynosi 20 000 zł, przy czym doliczeń nie ma. Spadkobierca A może żądać od zapisobiercy C jego stosunkowego udziału w zaspokojeniu roszczenia z tytułu zachowku przysługującego synowi B.

Według pierwszego sposobu obliczenia wchodzi w grę zestawienie: (20 000-8000): 8000=12 000: 8000=3: 2. Przy tym zestawieniu sumę zachowku (10 000 zł) należy podzielić na pięć części, po 2000 zł każda, z których trzy (tj. 6000 zł) przypadają na spadkobiercę A, dwie zaś (4000 zł) na zapisobiercę C. Tak więc udział tego ostatniego, wymagany do zaspokojenia roszczenia przysługującego synowi B, wyniesie 4000 zł.

Przy drugim sposobie występuje ułamek:

$8000/20\ 000=2/5$. Sumę zachowku należy pomnożyć przez ten ułamek: $10\ 000 \times 2/5$. Iloczyn, tj. kwota 4000 zł, stanowi udział zapisobiercy C wymagany do zaspokojenia roszczenia syna B; Obliczenia zaczerpnięte z: *System prawa cywilnego*, t. IV: *Prawo spadkowe*, red. J.S. Piątoski, Wrocław-Warszawa 1986, s. 564.

⁶¹ E. Skowrońska-Bocian, *Prawo spadkowe...*, s. 162.

⁶² Odmienne zdanie wyraził L. Stecki, [w:] *Komentarz...*, s. 877. Jego zdaniem zmniejszenie wartości należy uznać za znaczne po przekroczeniu 1/4 wartości przedmiotu zapisu.

⁶³ M. Paździan, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 878.

że niepodzielność przedmiotu zapisu nie wyłącza stosowania zasady proporcjonalnego rozłożenia ciężaru zaspokojenia roszczenia o zachówek między spadkobiercą a zapisobiercę. Powstaje jedynie konieczność dokonania stosownych rozliczeń⁶⁴.

Odrębną grupę spadkobierców odpowiedzialnych za zachówek stanowią spadkobiercy uprawnieni jednocześnie do zachowku (art. 999 k.c.).

Ochrona spadkobiercy oraz zapisobiercy uprawnionego do zachowku

Kodeks cywilny przewiduje szereg szczególnych uregulowań dotyczących odpowiedzialności spadkobiercy uprawnionego do zachowku za inne zachowki, zapisy, polecenia⁶⁵. Art. 999 k.c. stanowi wyjątek od ogólnych zasad odpowiedzialności za długi spadkowe, wynikających z art. 1030-1034 k.c. Jego celem jest zapewnienie uprawnionemu do zachowku, powołanemu do dziedziczenia, możliwości otrzymania ze spadku jego wartości. Jest przejawem pewnego uprzywilejowania spadkobiercy uprawnionego do zachowku w stosunku do uprawnionych niedochodzących do dziedziczenia⁶⁶.

Według wyraźnego określenia w wypadkach, których dotyczą przepisy art. 998-999 k.c., uprawnienie do zachowku występuje w postaci wyżej wymienionego ograniczenia odpowiedzialności osoby uprawnionej do zachowku za zapisy polecenia, a także za zachowki innych uprawnionych⁶⁷. Z kolei w sytuacjach, których dotyczy art. 1005 § 2 k.c. (odpowiedzialność zapisobiercy uprawnionego do zachowku), uprawnienie do zachowku uzewnętrznia się w postaci ograniczenia odpowiedzialności osoby uprawnionej do zachowku za zachowki innych uprawnionych⁶⁸.

Co innego znajdujemy w stanie faktycznym art. 1005 § 1 k.c., w którym uprawnienie do zachowku przedstawia się, jak można uważać, również w postaci ograniczenia żądania spadkobiercy czy w postaci miernika

⁶⁴ E. Skowrońska-Bocian, *Prawo spadkowe...*, s. 162.

⁶⁵ Tamże, s. 160.

⁶⁶ E. Skowrońska-Bocian, [w:] *Komentarz...*, s. 172.

⁶⁷ J.S. Piąkowski, *Prawo spadkowe...*, Warszawa 1979, s. 273.

⁶⁸ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 554.

wysokości tego żądania. W związku z tym można powiedzieć, że w zakresie wymienionych przepisów ulegają zmianie ogólne zasady odpowiedzialności za długi spadkowe. Przepisy art. 998-999 k.c. wchodzi w rachubę również wówczas, gdy nastąpiło proste przyjęcie spadku przez spadkobiercę. Przewidziane w nich ograniczenie jego odpowiedzialności idzie dalej niż ograniczenie odpowiedzialności spadkobiercy za zapisy i polecenia ustanowione w art. 1033 k.c. (odpowiedzialność spadkobiercy z tytułu zapisów i poleceń ogranicza się zawsze do wartości stanu czynnego spadku)⁶⁹.

W przepisie art. 998 k.c. spadkobierca występuje jako dłużnik obowiązany do wykonania zapisu lub polecenia, w art. 999 k.c. natomiast występuje on jako dłużnik obowiązany do zapłaty zachowku. W obydwu sytuacjach spadkobierca jest sam uprawniony do zachowku. Jego uprawnienie pociąga za sobą odpowiednie ograniczenie jego odpowiedzialności. Po pierwsze, za zapis lub polecenie, po wtóre, za zachówek. Celem tego ograniczenia jest ochrona własnego zachowku, zapobieżenie jego naruszeniu. Jednak sformułowania ograniczenia, o którym mowa, różnią się pod pewnym względem, przy czym różnica nie jest błaha. Według art. 998 § 1 k.c. spadkobierca odpowiada za zapisy i polecenia tylko do wysokości nadwyżki przekraczającej wartość udziału spadkowego, który stanowi podstawę do obliczenia należnego uprawnionemu zachowku. Natomiast według art. 999 k.c. spadkobierca ponosi odpowiedzialność za zachówek tylko do wysokości nadwyżki przekraczającej jego własny zachówek.

Sformułowanie art. 998 § 1 k.c., zwłaszcza w związku z art. 999 k.c., rodzi wątpliwości interpretacyjne i idący za tym spór doktrynalny. Z pośród wielu podzielonych opinii Sąd Najwyższy uznał za przekonywające to (zdecydowanie przeważające) stanowisko doktryny, zgodnie z którym przy określaniu granic odpowiedzialności spadkobiercy na podstawie art. 998 § 1 należy mieć na względzie nadwyżkę przekraczającą wartość zachowku spadkobiercy obciążonego zapisem. Innymi słowy, chodzić będzie o część spadku obliczoną na podstawie ułamka uzyskanego na podstawie art. 991 § 1, a nie o część spadku obliczoną na podstawie art. 931 k.c. (w obu wypadkach, z uwzględnieniem art. 992 k.c.)⁷⁰.

⁶⁹ Por. E. Skowrońska-Bocian, [w:] *Komentarz ...*, s. 170 i 171.

⁷⁰ Uchwała SN z dnia 31 stycznia 2001 r., III CZP 50/00 (OSNC 2001, nr 7-8, poz. 99).

Zdaniem E. Skowrońskiej-Bocian, określenie „udział spadkowy, który stanowi podstawę do obliczenia należnego uprawnionemu zachowku”, należy rozumieć w ten sposób, że chodzi o część spadku obliczoną na podstawie art. 931 i nast., z uwzględnieniem modyfikacji wynikającej z art. 992. W sytuacji zatem, gdy zamiast spadkobierców niegodnych oraz tych, którzy spadek odrzucili, nie zostają powołani do spadku ich zstępni i cały spadek przypada pozostałym spadkobiercom niewyłączonym od dziedziczenia, udział spadkowy uprawnionego do zachowku, stanowiący podstawę obliczenia należnego mu zachowku, będzie mniejszy od udziału spadkowego, jaki przypadłby mu (lub jaki mu przypadł) przy dziedziczeniu ustawowym. Wydaje się, że to określenie tak rozumie C. Tabęcki⁷¹. Jeżeli wartość udziału spadkowego, który przypadł uprawnionemu do zachowku, jest wyższa od wartości udziału stanowiącego podstawę obliczenia należnego mu zachowku, ponosi on odpowiedzialność za zapisy i polecenia w granicach tej nadwyżki. Jeżeli zaś wartość tego udziału jest równa lub niższa od wartości udziału spadkowego stanowiącego podstawę obliczenia zachowku, spadkobierca uprawniony do zachowku nie ponosi żadnej odpowiedzialności za zapisy i polecenia⁷². Według E. Skowrońskiej-Bocian taki sposób wykładni przepisu 998 § 1 k.c. jest prawidłowy, gdyż przemawia za tym brzmienie przepisu oraz funkcja zachowku.

Słuszna jest uwaga, według której z treści art. 998 § 1 k.c. wynika, że uprawniony do zachowku powołany do dziedziczenia odpowiada za zapisy i polecenia w sposób bardziej ograniczony niż za zachowki⁷³. Przekonuje też dalsza uwaga w tej samej pracy, że przy konstrukcji J. Gwiazdomorskiego występowałyby sytuacje, w których odpowiedzialność za zapisy i polecenia według art. 998 § 1 k.c. byłaby szersza niż odpowiedzialność za zachowki (art. 999 k.c.). Byłoby tak zawsze w wypadkach doliczania darowizn do spadku, a byłoby to sprzeczne z ogólną tendencją ustawową do pewnego uprzywilejowania roszczeń o zachówek kosztem zapisów i poleceń. Według dalszych wniosków z omawianej pracy udział spadkowy stanowiący podstawę do obliczania zachowku

⁷¹ C. Tabęcki, *Zachówek według kodeksu cywilnego*, NP 1965, nr 10, s. 1126.

⁷² E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz...*, s. 171.

⁷³ E. Skowrońska, *Odpowiedzialność spadkobierców za długi spadkowe*, Warszawa 1984, s. 122.

powinien być ujmowany zgodnie z art. 931 i nast. k.c. oraz z art. 992 k.c.⁷⁴

Prezentowane stanowisko jest w wysokim stopniu kontrowersyjne. Wielu autorów prezentuje odmienne poglądy⁷⁵.

Według J. Pietrzykowskiego udział spadkowy w rozumieniu art. 998 k.c. to wynik pomnożenia udziału spadkowego przypadającego przy dziedziczeniu z ustawy przez jedną drugą lub dwie trzecie⁷⁶.

Zdaniem J.S. Piątowskiego uprawniony do zachowku odpowiada tylko do wysokości nadwyżki przekraczającej jego własny zachówek⁷⁷.

Propozycję pogłębionej analizy omawianego przepisu przedstawił E. Drozd⁷⁸. Punkt wyjścia jego rozumowania stanowi stwierdzenie, że art. 998 k.c. ustala górną granicę odpowiedzialności na poziomie niższym niż art. 1033. Artykuł 998 k.c. różni się od art. 999 k.c. nie tylko brzmieniem, lecz również treścią. Różnica między zachowkiem a „wartością udziału spadkowego, który stanowi podstawę do obliczenia należnego uprawnionemu zachowku”, polega na tym, że przy ustalaniu tej wartości nie bierze się pod uwagę darowizn doliczanych do spadku. Aby ustalić tę wartość, „należy pomnożyć czystą wartość spadku przez ułamek uzyskany na podstawie art. 991 § 1 k.c. w zw. z art. 992 k.c.”. Uzyskany ułamek „jest udziałem spadkowym, stanowiącym podstawę do obliczenia należnego spadkobiercy zachowku, a kwota uzyskana z pomnożenia przez czystą wartość spadku, jest właśnie wartością tego udziału”. Jeżeli istnieją podlegające doliczeniu darowizny, spadkobierca uprawniony do zachowku, odpowiadając bardziej surowo za zapis lub polecenie, może dochodzić uzupełnienia swego zachowku od obdarowanego. Odjemną przy ustalaniu nadwyżki, o której mowa w art. 998 § 1, jest czysta wartość spadku

⁷⁴ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 557.

⁷⁵ Por. J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe...*, s. 264 i nast.; J. Pietrzykowski, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 1916; J.S. Piątowski, *Prawo spadkowe...*, wyd. 5, Warszawa 2002, s. 228; L. Stecki, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 874; E. Drozd, [w:] *System prawa cywilnego*, t. IV: *Prawo spadkowe*, red. J.S. Piątowski, Wrocław-Warszawa 1986, s. 388 i nast.) Zob. też: uzasadnienie uchwały SN z 31 stycznia 2001 r., III CZP 50/00 (OSP 2001, z. 10, poz. 139), z głosem E. Niezbeckiej.

⁷⁶ J. Pietrzykowski, *Komentarz do Kodeksu cywilnego...*, s. 1916.

⁷⁷ J.S. Piątowski, *Prawo spadkowe...*, wyd. 5, Warszawa 2002, s. 228.

⁷⁸ E. Drozd, [w:] *System...*, s. 388 i nast.

(a nie wartość stanu czynnego spadku). Z tego omawiany autor wyprowadza wniosek, iż inne długi spadkowe mają pierwszeństwo przed długami z tytułu zapisów i poleceń⁷⁹. Do poglądu E. Drozda przychylił się ostatnio A. Szpunar (uznał za najwłaściwsze rozwiązanie tego dylematu. Zaznaczył też art. 155 pr. spadk. z 1946 r.)⁸⁰.

W wywodzie J. Gwiazdomorskiego udział spadkowy stanowiący podstawę do obliczenia zachowku traktowany jest jako ułamek obliczony przy wykonaniu pewnych działań arytmetycznych także za pomocą ułamków⁸¹. Ułamek zaś, według tego wyvodu, odpowiadający udziałowi spadkowemu, który stanowi podstawę do obliczenia zachowku, ma osobliwą cechę. Odnosi się on tylko do spadku, uwzględnianie natomiast przy jego ustalaniu jakichkolwiek doliczeń nie wchodzi w rachubę. Przy wykładni art. 998 § 1 k.c., opartej na takim ujęciu owego udziału, w razie doliczeń pewnych darowizn przepis ten może nie zapewnić uprawnionemu do zachowku otrzymania ostatecznie należnego zachowku. Uprawnionemu pozostaje tu roszczenie o uzupełnienie zachowku (art. 991 § 2 k.c.). Wypada zauważyć, że w owym wywodzie J. Gwiazdomorskiego udział spadkowy, który przypadłby uprawnionemu do zachowku przy dziedziczeniu ustawowym (art. 991 § 1 k.c.), przedstawia się, w odróżnieniu od udziału, którego dotyczy art. 992 i 998 § 1 k.c., nie jako ułamek, lecz jako wartość całej korzyści, jaką dany uprawniony do zachowku otrzymałby jako spadkobierca ustawowy, z doliczeniem obok samego spadku jeszcze darowizn⁸².

Art. 998 § 1 k.c., przy jego redakcji, mógł się wydać bardziej właściwy. Wyrażenie to jest użyte również w art. 992 k.c. Chodzi tu bowiem o zestawienie go z odpowiedzialnością za zapis lub polecenie, których przedmiot może być różnorodny, w każdym razie szerszy niż przedmiot zachowku.

We wcześniejszych uwagach zostały wyróżnione: udział spadkowy przy dziedziczeniu ustawowym, udział spadkowy stanowiący podstawę do obliczenia zachowku, udział zachowkowy, wreszcie wysokość za-

⁷⁹ Por. dalej z: J. K o s i k, [w:] *System...*, s. 556.

⁸⁰ A. S z p u n a r, *Uwagi o prawie...*, s. 23.

⁸¹ J. G w i a z d o m o r s k i, *Prawo spadkowe w zarysie*, Warszawa 1972, s. 322-323.

⁸² J. K o s i k, [w:] *System...*, s. 556.

chowku (przy uwzględnieniu substratu zachowku). W toku rozważań doszło do ustalenia, że pierwsze dwa udziały w pewnych sytuacjach mogą być równe, w innych drugi udział jest mniejszy niż pierwszy, bowiem w zakresie art. 992 k.c. należy uwzględnić również osoby (spadkobiercy: niegodni oraz którzy spadek odrzucili), które nie podpadają pod przepis art. 991 § 1 k.c. Z kolei trzeci udział jest mniejszy niż drugi. Mnożąc ułamek wyrażający trzeci udział – zachowkowy przez substrat zachowku, otrzymuje się sumę stanowiącą wysokość zachowku. Oczywiście, przy pomnożeniu drugiego ułamka wyrażającego drugi udział – spadkowy, stanowiący podstawę do obliczenia zachowku, ale większy niż trzeci udział, przez substrat zachowku, otrzymałoby się sumę większą niż suma stanowiąca wysokość zachowku. Na podstawie tego można wnioskować, że wartość udziału spadkowego, który stanowi podstawę do obliczenia należnego uprawnionemu zachowku (art. 998 § 1 k.c.), jest większa niż własny zachówek (art. 999 k.c.). Wniosek ten przemawia przeciwko pogładowi, że określenie użyte w art. 998 § 1 k.c. w istocie oznacza własny zachówek spadkobiercy odpowiedzialnego za wykonanie zapisów lub poleceń⁸³.

Podając tę myśl, warto zwrócić uwagę, że wysokość nadwyżki przekraczającej wartość udziału spadkowego (art. 998 § 1 k.c.) jest mniejsza niż wysokość nadwyżki przekraczającej jego własny zachówek (art. 999 k.c.). Wpływa to na odpowiedzialność spadkobiercy, który sam jest uprawniony do zachowku, gdyż za wykonanie zapisów lub poleceń jest węższa niż jego odpowiedzialność za zapłatę zachowku. W konsekwencji ochrona uprawnienia do zachowku jest silniejsza niż ochrona zapisu lub polecenia, co jest zresztą zgodne z miejscem, jakie zajmuje zachówek w przepisach art. 991 i nast. k.c.⁸⁴

Takie ujęcie odpowiedzialności spadkobiercy prowadzi m.in. do dwojakiej sytuacji zapisobiercy, który sam jest uprawniony do zachowku względem spadkobiercy również do niego uprawnionego⁸⁵. Otóż wystę-

⁸³ Tamże.

⁸⁴ E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz...*, s. 172.

⁸⁵ Sytuacji tej nie dotyczy przepis art. 1005 § 2 k.c., w którym wprawdzie mowa o zapisobiercy uprawnionym do zachowku, ale nie o powództwie, z którym może on wystąpić.

pujący z roszczeniem zapisobierca, który sam jest uprawniony do zachowku, będzie miał do czynienia z pozwanym – uprawnionym do zachowku, który przy powództwie o wykonanie zapisu będzie odpowiadał w węższym zakresie (art. 998 § 1 k.c.), a przy powództwie o zapłatę zachowku w szerszym zakresie (art. 999 k.c.)⁸⁶.

W art. 998 § 2 k.c. zapisobierca występuje jako dłużnik obowiązany do wykonania dalszego zapisu lub polecenia, nadto występuje on jako podmiot zapisu uczynionego z zastrzeżeniem warunku lub terminu. Zapisobierca jest sam uprawniony do zachowku, przy czym i to uprawnienie wywołuje ograniczenie odpowiedzialności zapisobiercy tak, by nie dopuścić do naruszenia uprawnienia. Poza tym, zgodnie z ujęciem art. 998 § 2 k.c., w razie zastrzeżenia warunku lub terminu przy ustanowieniu zapisu, uprawnienie zachwolkowe przedstawia się jako mogące pociągnąć za sobą bezskuteczność wymienionego zastrzeżenia, jeśli by prowadziło ono do podważenia zachowku należnego zapisobiercy⁸⁷.

Art. 998 § 1 k.c., ograniczający odpowiedzialność spadkobiercy mającego jednocześnie status osoby uprawnionej do zachowku, nie reguluje bezpośrednio skutków, jakie ograniczenie to wywiera na roszczenie zapisobiercy; niewątpliwie jest tylko, że roszczenie zapisobiercy musi zostać w takiej sytuacji ograniczone do granic odpowiedzialności spadkobiercy. Rozwiązanie jest proste tylko wówczas, gdy zapis jest źródłem wierzycielności pieniężnej, która ulegałaby odpowiedniemu obniżeniu. Inaczej problem się przedstawia, gdy przedmiotem zapisu jest niepodzielne prawo, oznaczone co do tożsamości (o czym później przy omawianiu art. 1006 k.c.)⁸⁸.

Przepis art. 999 k.c. stanowi również wyjątek od ogólnych zasad odpowiedzialności za długi spadkowe. Stanowi on wyraz pewnego uprzywilejowania spadkobiercy ponoszącego odpowiedzialność za długi, jeżeli on sam jest uprawniony do zachowku⁸⁹. Odpowiedzialność ogranicza się jedynie do nadwyżki przekraczającej jego własny zachówek. Ma

⁸⁶ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 556.

⁸⁷ Tamże, s. 558.

⁸⁸ Uchwała SN z dnia 31 stycznia 2001 r., III CZP 50/00 (OSNC 2001, nr 7-8, poz. 99).

⁸⁹ E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz...*, s. 173.

to znaczenie, jeżeli chodzi o odpowiedzialność względem innych uprawnionych do zachowku. Przepis art. 999 k.c. zapobiega niebezpieczeństwu polegającemu na tym, że osoba powołana do dziedziczenia po zaspokojeniu roszczeń uprawnionych do zachowku otrzyma mniej niż wynosi jej własny zachówek⁹⁰.

Uprawniony do zachowku spadkobierca, a także zapisobierca (chyba i dalszy zapisobierca) odpowiada, zgodnie z przepisem art. 1005 k.c., za długi zachowkowe tylko w granicach nadwyżki, która przekracza jego własny zachówek. Jak jednak wspomniano wcześniej, w sformułowaniu art. 1005 § 1 k.c. można się dopatrywać podwójnej funkcji uprawnienia do zachowku: występuje ono tu w postaci ograniczenia odpowiedzialności za cudzy zachówek, a może też ogranicza wysokość żądania spadkobiercy przeciwko współodpowiedzialnemu zapisobiercy, by zapobiec wygórowanemu żądaniu spadkobiercy⁹¹.

Ochrona własnego zachowku przysługuje spadkobiercy zobowiązanemu do zaspokojenia roszczenia z tytułu zachowku także w formie możliwości żądania odpowiedniego zmniejszenia zapisów i poleceń (art. 1005 § 1 k.c.). Jeżeli zmniejszeniu podlega zapis, którego przedmiot jest niepodzielny, to zapisobierca zachowuje prawo żądania całkowitego wykonania zapisu⁹², uiszczając odpowiednią sumę pieniężną (art. 1006 k.c.). Przepis ten stanowi wyraźny sposób rozstrzygnięcia kolizji pomiędzy prawem spadkobiercy do zatrzymania własnego zachowku a prawem zapisobiercy do otrzymania niepodzielnego przedmiotu zapisu; zapisobierca zachowuje prawo otrzymania niepodzielnego przedmiotu zapisu, a spadkobierca otrzyma kwotę wyrównującą „uszczerbek”, jaki powstałby w jego własnym zachowku wskutek wykonania zapisu.

Usytuowanie art. 1006 k.c. wskazuje na to, że bezpośrednio odnosi się on do sytuacji, w której „uprzywilejowany” (uprawniony do zachowku) spadkobierca jest obciążony obowiązkiem zaspokojenia zachowku

⁹⁰ A. Szpunar, *Uwagi o prawie...*, s. 22 i 23.

⁹¹ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 564.

⁹² Zapis polega na zobowiązaniu spadkobiercy do spełnienia określonego świadczenia majątkowego na rzecz oznaczonej osoby (art. 968 § 1 k.c.) i jego wykonanie nie może polegać na spełnieniu innego świadczenia aniżeli określone w rozrządzeniu testamentowym.

innego uprawnionego. Jednocześnie rozwiązanie kolizji praw spadkobiercy i zapisobiercy, tak aby każde z nich w ostatecznym wyniku było respektowane, jak również by respektowane było rozrządzenie testamentowe spadkodawcy – a tak właśnie odczytywać należy sens omawianego przepisu – jest rozwiązaniem poszukiwanym na tle art. 998 § 1 k.c. Jak już wskazano, przepis ten nie rozstrzyga szczegółowo o konsekwencjach ograniczenia odpowiedzialności spadkobiercy z tytułu zapisu, choć można przyjąć, że ograniczenie to prowadzić będzie do zmniejszenia zapisu. Jeżeli przedmiot zapisu nie da się podzielić, to analogicznie do zasady sformułowanej w art. 1006 k.c. należy uznać, że zapisobierca nie zostaje pozbawiony możliwości żądania całkowitego wykonania zapisu, z tym jednak, iż zapis ten – pod względem wartościowym – ulegnie zmniejszeniu o „odpowiednią sumę pieniężną”, którą będzie musiał uiścić spadkobiercy tak, aby ten zachował przyznany mu przez art. 998 § 1 k.c. przywilej ograniczenia odpowiedzialności względem zapisobiercy. Jeżeli więc wykonanie zapisu, którego przedmiot nie daje się podzielić, przekracza granice odpowiedzialności spadkobiercy określone w art. 998 § 1 k.c., zapisobierca może żądać wykonania zapisu, uiszczając tak określoną sumę⁹³.

Według art. 1005 § 2 k.c. zapisobierca występuje jako obowiązany, można powiedzieć, do pomocy w zapłacie zachowku. Odpowiada on jednak nie wobec samego uprawnionego do zachowku, lecz tylko wobec spadkobiercy, będącego właściwym dłużnikiem tego uprawnionego. Przy tym zapisobierca sam jest uprawniony do zachowku. Również jego uprawnienie wywołuje odpowiednie ograniczenie jego pomocy w zapłacie cudzego zachowku, by zapobiec uszczupleniu własnego zachowku⁹⁴.

Podobnie jak przy odpowiedzialności spadkobiercy, również przy odpowiedzialności obdarowanego za cudzy zachówek wchodzi w grę ograniczenie wynikające z własnego zachowku osoby obdarowanej (odpowiada ona tylko do wysokości nadwyżki przekraczającej jej własny zachówek – art. 1000 § 2 k.c.)⁹⁵.

⁹³ Uchwała SN z dnia 31 stycznia 2001 r., III CZP 50/00 (OSNC 2001, nr 7-8, poz. 99).

⁹⁴ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 557.

⁹⁵ A. Szpunar, *Uwagi o prawie...*, 23 i 24.

Odpowiedzialność obdarowanego za zachowek⁹⁶

Jak objaśniono wcześniej, podstawowe roszczenie uprawnionego do zachowku zwraca się przeciwko spadkobiercy. Jednakże nie jest to jedyna droga poszukiwania należności zachowkowej. By chronić uprawnionego przed pozbawieniem go korzyści ze spadku przez darowizny za życia spadkodawcy, przewidziano doliczanie określonych darowizn do wartości czystego spadku przy obliczaniu substratu zachowku. Dalej ustanowiono dodatkowe roszczenie, za pomocą którego uprawniony do zachowku może żądać od osoby obdarowanej, gdy darowiznę doliczono do spadku, sumy pieniężnej potrzebnej do uzupełnienia zachowku (art. 1000 § 1 k.c.). Roszczenie to ma charakter dodatkowy, subsydiarny, ponieważ według powołanego przepisu przysługuje ono tylko wówczas, gdy uprawniony nie może uzyskać należnego mu zachowku od spadkobiercy⁹⁷. Według wyraźnego brzmienia przepisu roszczenie to jest nie tylko subsydiarne, ale i ograniczone w zakresie, skoro zmierza jedynie do uzupełnienia zachowku. Nasuwa się jednak uwaga, że gdy majątku spadkowego braknie wskutek dokonanych za życia spadkodawcy znacznych darowizn, roszczenie określone w art. 1000 k.c. (podobnie jak przewidziane w art. 991 § 2 k.c.) powinno by służyć do uzyskania całego zachowku⁹⁸.

Obdarowanych zobowiązanych do zapłaty zachowku można podzielić na dwie grupy. Podmioty należące do grupy pierwszej ponoszą odpowiedzialność z tytułu zachowku, jeżeli darowizna została dokonana przed mniej niż dziesięcioma laty⁹⁹ oraz istnieje wzbogacenie będące skutkiem dokonanej darowizny. Odpowiada on wprawdzie całym swoim majątkiem, jednak tylko w granicach wspomnianego wzbogacenia będącego skutkiem darowizny. Ze stanowiska praktyki takie ograniczenie to źródło komplikacji¹⁰⁰. Przepis nie daje wskazówek, jak obliczyć wartość wzo-

⁹⁶ Zwracam uwagę na unormowanie tego zagadnienia w prawie spadkowym z 1946 r. i odsyłam do pozycji: J. Pietrzykowski, *Zaoczne...*, s. 20-25.

⁹⁷ Por. E. Skowrońka-Bocian, *Prawo spadkowe...*, s. 156 oraz M. Pazdan, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 872.

⁹⁸ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 565.

⁹⁹ Tylko wtedy podlega doliczeniu do spadku – por. art. 994 § 1 k.c.

¹⁰⁰ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 566.

gacenia i jaka chwila ma decydować o tej wartości. Przepisy o bezpodstawnym wzbogaceniu (art. 405 i nast. k.c.) mogą znaleźć zastosowanie, ale należy mieć na uwadze, że w rozważanej sytuacji nie występuje uzyskanie korzyści bez podstawy prawnej. Taką podstawę stanowi umowa darowizny. Stąd należy przyjąć, że decydujące znaczenie dla oceny istniejącego wzbogacenia będzie miała chwila wystąpienia przez uprawnionego do zachowku z żądaniem jego zapłaty¹⁰¹. (Nie jest możliwe dokonywanie oceny według chwili otwarcia spadku, gdyż nie jest wówczas wiadome, czy uprawniony otrzyma należny mu zachówek od spadkobiercy). Od tego też dopiero momentu obdarowany powinien liczyć się z obowiązkiem zapłaty należności z tytułu zachowku¹⁰². Obowiązek obdarowanego wygaśnie, jeżeli uzyskaną darowiznę zużyje lub utraci¹⁰³ w taki sposób, że nie będzie już wzbogacony, chyba że to nastąpi w sytuacji, w której powinien liczyć się z obowiązkiem zwrotu (art. 409 k.c.). Według przekonującego zapatrywania¹⁰⁴ powinnośc liczenia się z obowiązkiem zwrotu wchodzi w grę zasadniczo od chwili, gdy obdarowany dowiedział się o roszczeniu uprawnionego do zachowku. Dla oceny granic istniejącego wzbogacenia za właściwą uznano wspomnianą już chwilę zgłoszenia obdarowanemu przez uprawnionego roszczenia o zachówek¹⁰⁵.

Druga grupa obejmuje obdarowanych i jednocześnie uprawnionych do zachowku (art. 1000 § 2 k.c.). W przepisie tym, podobnie jak przy

¹⁰¹ Por. M. Pazdan, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 872.

¹⁰² E. Skowrońska-Bocian, *Prawo spadkowe...*, s. 156.

¹⁰³ M. Pazdan (*Kodeks cywilny...*, s. 872) zauważa:

„Do oceny skutków bezproduktywnego zużycia lub utraty przez obdarowanego uzyskanych w wyniku darowizny korzyści stosować należy odpowiednio art. 409, z tym że przepis ten znajdzie zastosowanie jedynie do sytuacji zaistniałych po otwarciu spadku, dopiero bowiem od tej chwili można mówić o powinności obdarowanego zaspokojenia uprawnionych z tytułu zachowku i ewentualnym jego obowiązku liczenia się z tą powinnością. Nie dojdzie więc – przy obliczaniu wartości wzbogacenia po stronie obdarowanego – do odliczenia korzyści pochodzących z darowizny utraconych lub zużytych bezproduktywnie przez niego po otwarciu spadku, jeżeli powinien był on liczyć się z obowiązkiem zaspokojenia uprawnionych z tytułu zachowku. Obejmuje to w szczególności sytuację, gdy obdarowany zużył uzyskaną korzyść w celu uchylenia się od odpowiedzialności za zachówek.”

¹⁰⁴ Zob.: J.S. Piątkowski, *Prawo spadkowe...*, Warszawa 1979, s. 274.

¹⁰⁵ Por. J. Pietrzykowski, *Komentarz do Kodeksu cywilnego...*, s. 1917.

odpowiedzialności spadkobiercy, obdarowany będący zarazem uprawnionym do zachowku odpowiada za cudzy zachówek tylko do wysokości nadwyżki przekraczającej jego własny zachówek.

Znaczenie praktyczne może mieć przepis art. 1001 k.c., który ma za przedmiot odpowiedzialność kilku obdarowanych. Przy takiej odpowiedzialności chodzi o zagadnienie, jak mają odpowiadać obdarowani jednocześnie oraz, po wtóre, jak ustalić, w razie obdarowań w różnym czasie, kolejność, według której powstaną obowiązki zaspokojenia roszczenia określonego w art. 1000 § 1 k.c. Z postanowienia art. 1001 k.c. zawierającego odpowiedź na drugie pytanie wynika, że najpierw ponosi odpowiedzialność osoba obdarowana później. Dopiero gdy uprawniony do zachowku nie może uzyskać należnego świadczenia, jego roszczenie we właściwym zakresie zwraca się przeciwko obdarowanemu wcześniej¹⁰⁶. Co do pierwszego wskazanego wyżej pytania może wchodzić w rachubę (podobnie jak przy odpowiedzialności współspadkobierców) odpowiednie zastosowanie art. 1034 § 2 k.c. Można więc powiedzieć, przyjmąwszy analogię z tym przepisem, że osoby obdarowane jednocześnie ponoszą odpowiedzialność za zachówek w stosunku do wielkości darowizn¹⁰⁷.

Niemożliwość uzyskania zachowku od osób obdarowanych później należy oceniać analogicznie, jak w odniesieniu do spadkobierców (którzy pozostają zobowiązani do zaspokojenia roszczeń o zachówek w pierwszej kolejności). Niemożliwość taka zatem wystąpi, gdy obdarowany później nie jest już wzbogacony, albo też, gdy wartość wzbogacenia lub nadwyżka przekraczająca zachówek obdarowanego uprawnionego do zachowku jest niższa niż wielkość należnego uprawnionemu zachowku¹⁰⁸.

Na użytek art. 1001 k.c. za chwilę obdarowania należy traktować chwilę wykonania umowy darowizny (przeniesienie praw majątkowych: prawa własności, przelewu wierzytelności), a nie chwilę jej zawarcia (por. art. 155 § 1 k.c., 510 § 1 k.c.)¹⁰⁹.

¹⁰⁶ E. Skowrońska-Bocian, *Prawo spadkowe...*, s. 157.

¹⁰⁷ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 566.

¹⁰⁸ E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz...*, s. 175.

¹⁰⁹ M. Pazdan, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 874.

W art. 1000 i 1001 k.c. jest mowa tylko o roszczeniu uprawnionego do zachowku; tylko jemu przysługuje roszczenie o uzupełnienie zachowku przeciwko osobie obdarowanej – jeżeli nie może on otrzymać od spadkobiercy należnego mu zachowku. Odczuwa się tu pewien brak, mianowicie spadkobiercy obowiązany do zaspokojenia roszczenia o zachówek brak środka przeciwko osobie obdarowanej. Ma on odpowiedni środek względem zapisobiercy i osoby uprawnionej do żądania wykonania polecenia, nie ma – względem obdarowanego. Wydaje się, że spadkobiercy odpowiedzialnemu za zachówek powinno służyć takie roszczenie przeciw obdarowanemu, jakie przysługuje uprawnionemu do zachowku. Być może, że temu ostatniemu przyznano roszczenie ze względu na to, iż nie przyznano go spadkobiercy. W każdym razie zaznaczone tu zagadnienie zostało rozwiązane tylko częściowo¹¹⁰.

Zwolnienie się od odpowiedzialności

Poza możliwym wygaśnięciem jego obowiązku zgodnie z przepisem art. 1000 § 1 zd. 2 k.c., odpowiedzialność obdarowanego może być wyłączona wskutek innej jeszcze przyczyny. Otóż odpowiedzialnemu obdarowanemu przysługuje specjalny środek, którego odpowiednika nie ma w przepisach o odpowiedzialności spadkobiercy. Według art. 1000 § 3 k.c. obdarowany może zwolnić się od obowiązku zapłaty sumy potrzebnej do uzupełnienia zachowku przez wydanie przedmiotu darowizny. Ujęcie to przypomina postanowienie obligacyjne o obowiązku obdarowanego dostarczania darczyńcy określonych środków i o możliwości zwolnienia się od tego obowiązku przez zwrot „wartości wzbogacenia” (art. 897 k.c.)¹¹¹.

Zgodnie z wyrażonymi poglądami¹¹² w art. 1000 § 3 k.c. występuje upoważnienie przemienne (*facultas alternativa solutionis*). Osoby obdarowane mogą zwolnić się od odpowiedzialności przez wydanie przedmiotu darowizny (art. 1000 § 3). Osobom tym przysługuje upoważnienie przemienne, które jednak nie obejmuje surogatu otrzymanego w zamian

¹¹⁰ J. Kosik, [w:] *System...*, s. 566 i 567.

¹¹¹ Tamże, s. 567.

¹¹² W szczególności J.S. Piątkowski, *Prawo spadkowe...*, Warszawa 1979, s. 275; J. Pietrzykowski, *Komentarz do Kodeksu cywilnego...*, s. 1918.

za przedmiot darowizny. Z uprawnienia tego mogą skorzystać zarówno obdarowani uprawnieni do zachowku, jak i osoby, którym takie uprawnienie nie przysługuje¹¹³.

Przedmiot darowizny powinien zostać wydany w takim stanie, w jakim znajduje się w chwili realizacji upoważnienia przez obdarowanego. Pogorszenie przedmiotu darowizny oraz zmniejszenie jego wartości, które nastąpiło przed powstaniem obowiązku zaspokojenia roszczenia o zachowek, pozostaje bez wpływu na możliwość skorzystania z upoważnienia przemiennego¹¹⁴. Podobnie jest, gdy zmniejszenie wartości przedmiotu darowizny nastąpiło już po powstaniu takiego obowiązku, ale jest wynikiem normalnego korzystania z tego przedmiotu. Jeżeli natomiast obdarowany doprowadził do pogorszenia lub zmniejszenia wartości przedmiotu darowizny po powstaniu obowiązku zaspokojenia roszczenia o zachowek, skorzystanie przez niego z upoważnienia przemiennego należy ocenić jako sprzeczne z zasadami współżycia społecznego (art. 5)¹¹⁵.

Zakończenie

Zachowek i realizacja prawa do niego jest jednym z węzłowych problemów prawa cywilnego – spadkowego w kontekście konstytucyjnych wartości – prawa do własności i rozporządzania nią oraz ochrony rodziny. Ustawodawca stara się równoważyć powyższe dobra, zapewniając z jednej strony maksymalny stopień poszanowania woli właściciela (spadkodawcy) w odniesieniu do decydowania o jego majątku w drodze rozrządzeń testamentowych, drugiej – chroni rodzinę (osoby najbliższe spadkodawcy) – przez zapewnienie im udziału w majątku, który współtworzyli lub z którego powinni otrzymać środki do życia w ramach solidarności i wzajemnej alimentacji członków rodziny.

¹¹³ E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz...*, s. 174.

¹¹⁴ M. Pazdan, [w:] *Kodeks cywilny...*, s. 873.

¹¹⁵ E. Skowrońska-Bocian, *Komentarz...*, s. 174.